

משה עסיס

גליונות הירושלמי של רבי שאול ליברמן

כרך א

משה עסיס

גליונות הירושלמי
של רבי שאול ליברמן

כרך א

טופס א

כרמל • ירושלים

כרמל • ירושלים

Moshé Assis

Rabbi Saul Lieberman's Marginalia
on Talmud Yerushalmi

ספר זה הוצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע

This book was published with the support of the
Israel Science Foundation

מסת"ב 8-60-7791-965-978

עימוד ועיצוב: חנוך ולדנברג

© הוצאת כרמל

ת"ד 43092, ירושלים 9143002

טל' 02-6540578; פקס 02-6511650

דוא"ל: books@carmelph.co.il אינטרנט: www.carmelph.co.il

תשפ"א / 2021

Printed in Israel

תני רבן שמעון בן גמליאל אומר:
אין עושין נפשות לצדיקים,
דבריהן הן זכרון.
(ירוש' שקלים, פ"ב ה"ז, מז ע"א)

תוכן העניינים

כרך א

11	הקדמה
17	מבוא כללי
17	פתיחה
18	טופס א'
22	טופס ב'
24	טופס ג'
32	טופס ד'
37	טופס ה'
39	טופס ו'
41	כריכות
41	הגליונות ודרכי בעריכה
47	עוד על דרכי ההגהה של רבינו ועל דרכי בעריכה
50	עוד על צורת הגליונות ועל דרכי בעריכה
55	על תוכן הגליונות ועל ההערות שלי
56	סוף דבר
58	הסימנים בגליונות ובעריכה

טופס א

סדר זרעים

59	מסכת ברכות
108	מסכת פאה
133	מסכת דמאי
161	מסכת כלאים
187	מסכת שביעית
232	מסכת תרומות

תוכן העניינים

283	מסכת מעשרות
306	מסכת מעשר שני
333	מסכת חלה
357	מסכת ערלה
373	מסכת ביכורים
	פדר מועד
386	מסכת שבת
453	מסכת עירובין
503	מסכת פסחים
567	מסכת יומא
599	מסכת שקלים
614	מסכת סוכה
628	מסכת ראש השנה
644	מסכת ביצה
667	מסכת תענית
694	מסכת מגילה
718	מסכת חגיגה
732	מסכת מועד קטן
	פדר נשים
746	מסכת יבמות
796	מסכת סוטה
830	מסכת כתובות
888	מסכת נדרים
924	מסכת גיטין
977	מסכת נזיר
1017	מסכת קידושין
	פדר נזיקין
1047	מסכת בבא קמא
1067	מסכת בבא מציעא
1089	מסכת בבא בתרא

תוכן העניינים

1107	מסכת סנהדרין
1148	מסכת מכות
1155	מסכת שבועות
1182	מסכת עבודה זרה
1208	מסכת הוריות
1223	מסכת נידה

כרך ב

טופס ב

1239	הגליונות
------	----------

כרך ג

טופס ג

2323	מבוא
2323	תיאור צילום כ"י ליידין של אפשטיין
2330	רישום חילופי הנוסח בכל הירושלמי מכ"י ליידין
2343	רישום חילופי הנוסח במסכת סוטה מכ"י רומי
2347	השוואה בין הגליונות למסכת סוטה שבטופס ג' לטופס א'
2349	הגליונות
2353	נספח: לשימוש מונחי ההגהות שבכ"ל אצל אפשטיין
2358	קיצורים וראשי־תיבות אופייניים

טופס ד

2359	מבוא
2360	הגליונות

טופס ה

2371	מבוא
2374	הגליונות

תוכן העניינים

טופס ז

2381	מבוא
2390	הגליונות

כריכות

2451	פתיחה
2453	הרשימות
2493	שלושה דפים בודדים
2497	נספח: כללים בירושלמי ובחקר הירושלמי ועוד, מחיבוריו של רבינו

ציונים וקיצורים ביבליוגרפיים

2499	פתיחה
2501	ציונים וקיצורים ביבליוגרפיים
2547	קיצורים של כתבי העת הלועזיים
2547	הערות נוספות
2549	ראשי תיבות וקיצורים

הקדמה

בשנת תשמ"ט (1989) פנה אלי ידידי פרופ' שמא פרידמן, אז מנהל מכון שוקן, במכתב¹ – מכתב שהביא בעקבותיו את הפרסום הזה של כל גליונות הירושלמי של מורנו ורבנו רבי שאול ליברמן ז"ל – ובו הצעה לקבל על עצמי מטעם הנהלת בית המדרש לרבנים באמריקה את העתקת גליונות הירושלמי של הגר"ש ז"ל מטופס הירושלמי שלו (דפוס ניו-יורק תש"ט), הנמצא בספרייתו אשר במכון שוקן, הוא הטופס שאכנה בעתיד: טופס ב'. ואמנם "בסוף יולי 89", התחלתי לעבוד על גליונות טופס ב' מתחילת מסכת ברכות, וסיימתי באמצע הפרק העשירי במסכת יבמות².

במשך אותה שנה אקדמית (תשמ"ט-תש"ן) נודע לי על מציאותם של טפסים נוספים של הירושלמי המוגהים בידי רבינו, הם הטפסים שיכוננו: טופס א' (דפוס קרוטושין תרכ"ו), הכולל גליונות על כל הירושלמי; טופס ד' (הוצאת יונתן תרצ"ב), וטופס ה' (ברלין תרפ"ה, שהוא דפוס צילום של דפוס ויניציאה), הכוללים גליונות בודדים; וכן טופס ו' (דפוס קרוטושין תרכ"ו), הכולל מספר נכבד של גליונות; הנמצאים כולם ברשותו של פרופ' מאיר בר-אילן. חוץ מאלה, נמצא במכון שוקן טופס נוסף, שאותו כיניתי טופס ג', הוא עותק שני של דפוס ברלין תרפ"ה, שבו העתיק רבינו בכתב ידו את הגליונות של כ"י לידן של הירושלמי, מתוך צילום כ"י לידן הנמצא ברשותו של רבו פרופ' יעקב נחום אפשטיין ז"ל.

אחרי אותה שנה, לא נתחדשה העבודה מטעם בית המדרש. ואולם במכתב מתאריך י"ח בסיוון תשנ"ג (9 ביוני 1993), שקיבלתי מאת פרופ' פרידמן, הוא מצטט שם, בין היתר, את מה שכתב להנהלת בית המדרש לרבנים: "כבר נענה ידידנו פרופ' משה עסיס להכין הערות אלה לשם פירסום, כשביקשתיו לכך בשעתו, במסגרת מכון שוקן

1 לצערי, חיפשתי אצלי ולא מצאתי מכתב זה, כך שאינני יכול לציין בדיוק את התאריך שבו נכתב, ולצטט ממנו כמה משפטים בלשונו היפה של פרופ' פרידמן. לאחרונה, בתשרי תשע"ט (2018), פניתי אליו בעניין, לברר אם שמר אצלו העתק מהמכתב הזה עד עכשיו. והוא ענה לי, בין היתר: "אין אצלי העתקים".

2 עד (ועד בכלל) הדיבור המתחיל "וסיפא פליג על ר' יונה אם נישאת תצא" (ה"ד, יא ע"א שו" 15-16). תודתי להנהלת בית המדרש שהואילה להעניק לי מלגה לאותה שנה, כפי שהודיעני ד"ר שמואל גליק, אז מנכ"ל נה שכתר, במכתבו מתאריך כ"ב סיוון תשמ"ט (25 יוני 1989).

הקדמה

של בית המדרש דידן, ומי יתן שמפעל זה יתחדש, וישא פירותיו החשובים, פירושיו של הגר"ש ליברמן ז"ל למקומות קשים בירושלמי".

ואמנם העבודה על הגליונות נתחדשה כעבור כעשר שנים מתחילתה על ידי פרופ' שמואל גליק, מחליפו של פרופ' פרידמן בהנהלת מכון שוקן, כפי שסוכם בינינו בפגישה שהייתה במכון שוקן ביום ד' י' חשוון תש"ס (10.10.99).³

ואמנם כבר לפני "יום חמישי כ"ה חשוון תש"ס (4.11.99)",⁴ התחלתי את העבודה על טופס ב' מתחילת מסכת יבמות⁵, וסיימתי אותה בסוף מסכת נידה, בראשית חודש אב באותה שנה, כפי שצינתי בכתב ידי בסוף ההעתקה: "תם ונשלם יום ה' ב' מנחם-אב תש"ס, 3.8.2000".

בהמשך העבודה ציינתי בכתב ידי על הגליונות שהעתקתי משאר הטפסים כדלקמן:

טופס א': התחלה במסכת ברכות יום ראשון ג' אלול תש"ס (3.9.2000), וסיום במסכת נידה יום ד' כ' תמוז תשס"א (11.7.2001).

טופס ו': התחלה יום ד' כ' תמוז תשס"א (11.7.2001), וסיום יום ד' ה' מנחם-אב תשס"א (25.7.2001).

טופס ג': התחלה יום ד' ה' מנחם-אב תשס"א (25.7.2001), וסיום: יום א' 2.9.01 (י"ד אלול תשס"א). מטופס זה העתקתי כמה גליונות לדוגמא לשם המבוא שלי לטופס ג'.

טופס ד': התחלה ביום ד' 5.9.01 (י"ז אלול תשס"א), ולא רשמתי תאריך סיום (מן הסתם זה היה באותו יום, למיעוט הגליונות שם).

3 ושוב תורת להנהלת בית המדרש שהיאילה להעניק לי מלגה לאותה שנה (שנת 1999–2000), לשם "רשום ההגהות לסדר נשים וזנוזיקין (כולל השוואה לטפסים נוספים שהיו בידי הגר"ש ליברמן)", כדברי פרופ' גליק במכתבו לד"ר אלן קופר, יו"ר ועדת הפרסומים של בית המדרש לרבנים, מתאריך 1 באוקטובר 1998. ברם, במכתבי לפרופ' גליק מתאריך 11.9.2003, הודעתי לו ש"בהמשך לשיחתנו מ"3 בספטמבר 2003 בעניין המילגה... שנשארה אצלכם כפקדון", אבקש לשלם ממנה "לעוורי המחקר שלי" עבור העבודה על ספרי "אוצר לשונות ירושלמיים", ואילו "יתרת הכספים מהמילגה הנ"ל תיועד לקידום הוצאת הספר 'גליונות הירושלמי של רבי שאול ליברמן'". מכאן ואילך עמדותי ברשות עצמי.

4 כך ציינתי בראש דף ההעתקה השנייה שלי של גליונות מסכת יבמות שהתחיל בדיבור "ומה להערים" (יבמות פ"ד ה"ב, ו ע"ב שו' 58).

5 לשם קיצור אריכות לשונות הדיבור המתחיל שרשמתי בעבר במסכת זו.

הקדמה

את שלושת הטפסים האלה (חוץ מטופס ג') השאיל לי בטובו פרופ' מאיר בר-אילן למשך שנים רבות במכון שוקן. ואילו את הגליונות של טופס ה' העתקתי בביתו, כשהייתי אצלו ברחובות ביום ד' ט"ו באב תש"ס (16.8.2000) לשם קבלת אותם הטפסים והעברתם למכון שוקן.

כל החומר הזה ניתן בשעתו להקלדה במכון שוקן, ועבר שתי הגהות, מהן אציין את ההגהות על טופס ב' וא', שהם הטפסים העיקריים, כדלקמן:

טופס ב': תחילת הגהה ראשונה במסכת ברכות יום ה' ג' תשרי תשס"ב (20.9.2001), וסיומה במסכת נידה ביום ד' ר"ח ניסן תשס"ב (10.4.2002); וסיום הגהה שנייה ביום ג' כ"ח כסליו תשס"ג (3.12.2002).

טופס א': תחילת הגהה ראשונה במסכת ברכות יום ג' כ"ח כסליו תשס"ג (3.12.2002), וסיומה במסכת נידה יום ד' כ"ט אדר ב' תשס"ג (2.4.2003). ותחילת הגהה שנייה יום ד' כ"ט אדר ב' תשס"ג (2.4.2003), וסיומה ביום ד' ג' חשוון תשס"ד (29.10.2003).

עד תאריך 31.3.3004 השלמתי הגהה שנייה של כל הטפסים.

כמה פנים היו לעבודה על הגליונות: העתקת הגליונות והגהת ההקלדות, עיון נוסף במקומות החסרים, המקוטעים והמטושטשים לשם השלמתם ופענוחם עד כמה שאפשר (וזה לא נתאפשר תמיד), וכשהגליונות צפופים – בדיקת הלשון במקור שאליו מפנה רבינו כדי לוודא את לשון הדיבור המתחיל לאותו גליון, וידוא ההפניות למראי המקום לספרות ולעתים גם העתקה מהם, השלמת מראי המקומות לראשונים בהוצאות שהשתמש בהם רבינו, ובייחוד השלמת ההפניות לירושלמי, שם ציין רבינו באופן מכריע את העמודים אבל לא את השורות, ועיון בפירוש המקומות הקשים עד כמה שאפשר שכמה מהם נשארו בשלב זה בצ"ע.

במשך כל השנים האלה והשנים שאחריהן, העבודה על הגליונות הייתה בדרך כלל שעתיים לשבוע, ארבע שעות לשבוע בשנות השבתון שלי. לא הייתי יכול להרשות לעצמי יותר, זאת מחמת עבודתי על ספרי "אוצר לשונות ירושלמיים" (ניו יורק וירושלים תש"ע – 2010) שנמשכה כעשרים שנה, ועל המאמרים שלי, וכן מחמת עבודתי על הרצאותי ושיעורי בחוג לתלמוד באוניברסיטת תל-אביב, עבודה שנמשכה בסך הכול שלושים ואחת שנה (כולל שבתונים).

תוך כדי עבודתי על העתקת הגליונות והגהתם, נוכחתי לדעת שאי אפשר לפרסם אותם כהווייתם כפי שהייתה המחשבה הראשונה, אלא יש צורך בתוספת הערות. וזאת

הקדמה

משני טעמים: רבינו קיצר מאוד בדרך כלל בגליונות מחמת חוסר מקום ויש צורך לפרש את דבריו, ועוד, שחזר בו במקומות לא מעטים מסברתו הראשונה והציע בשאר גליונותיו ובחיבוריו השונים הגהות ופירושים אחרים.

ואמנם עם סיום עבודתי באוניברסיטת תל-אביב ביום 30.9.2011 (תשע"א) עקב פרישתי לגמלאות, יכולתי להקדיש כמעט מדי יום כמה שעות לעבודה על הגליונות, חוץ בעיקר משתי עונות, שבאחת מהן הייתי טרוד בכתיבת מאמרי הגדול לתרביץ: "עוד לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי" (תרביץ פא [תשע"ג], עמ' 191–294), ובשנייה בעריכת השער הראשון: "חקרי תלמוד, הלכה ומנהג", בספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו (ירושלים תשע"ט).

במשך תקופה זו עברתי על כל חיבוריו של רבינו⁶ ורשמתי לי את המקומות שבהם עסק בירושלמי. התחלתי בריש "תוספת ראשונים" ביום שלישי 31.12.2013 (תשע"ד), וסיימתי בסוף "תוספתא כפשוטה" לבבא בתרא ביום ראשון 14.5.2015 (תשע"ה). כל זאת, כאמור, לשם כתיבת ההערות על הגליונות, בייחוד לשם הרחבת הפירוש במקומות הקשים שקיצר בהם רבינו, ולשם עדכונם במקומות שרבינו חזר בו ממה שכתב בהם במשנה ראשונה. עם מראי המקום האלה עברתי על ההערות לגליונות במשך השנים הבאות עד סוף תשע"ז. הגהה אחרונה של כל החומר לפני מסירתו לדפוס נמשכה כל שנת תשע"ח (2017–2018) וגם גלשה לתחילת חודש תמוז תשע"ט (יולי 2019).

תודות:

תודה לידידי פרופ' מאיר בר-אילן על השאלת שלושת הטפסים שברשותו במשך שנים ארוכות. תודה לחנה ממך ומיכאלה פרויליך, שהקלידו את החומר במכון שוקן. תודה לספרני מכון שוקן: הרב ברוך יונין שליווה אותי במשך רוב שנות עבודתי על הגליונות מתחילתה, ואריאל גרוסמן שטרח איתי רבות בשנים האחרונות עם סיומה. תודה לעוזרת למינהל במכון שוקן ד"ר נעמה טייטלבוים-קריא, ולמזכיר המכון דני הקר, על עזרתם בענייני מחשבים. ותודה רבה לאנשי הספרייה הלאומית: לספרניות ולספרנים באולם הקריאה למדעי היהדות ובאולם הקריאה הכללי, לספרנים בספריית גרשום שלום, וכן לספרנים ולספרניות שבמדור ההדרכה, על עזרתם הנאמנה במשך כל שנות העבודה ובייחוד עם סיומה.

6 על פי רשימתו של ט' פרשל, "ביבליוגרפיה של כתבי ר"ש ליברמן ז"ל", בתוך: ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, בעריכתו של ש"א פרידמן, ניוירוק וירושלים תשנ"ג, עמ' 1–28.

הקדמה

לשם העבודה על החומר הדהה והמטושטש בגליונות טופס ב', הייתי בביתו של מר אמנון בצלאלי, מומחה לבדיקת מסמכים, ביום רביעי 17.1.18 (= ר"ח שבט תשע"ח), יחד עם הרב ידידיה פרנקל ועם הרב ברוך יונין ממכון שוקן. מר בצלאלי צילם בעבורי צילומי מקור את הגליונות המטושטשים של טופס ב' בתאורה רגילה ומיוחדת, וגם באולטרא סגול, ומסר לי את כל החומר הזה בתקליטור. נעים לי להודות למר בצלאלי שעשה את הכול בהתנדבות על הטרחה וההשתדלות, על הרצון הטוב ונועם ההליכות. כמו כן מודה אני לידידי הרב פרנקל שתיווך והשתדל בענייני. צילומים אלה עזרו לפענח מעט מילים בוודאות. ואולי יפותחו בעתיד טכניקות צילום יותר משוכללות שיאפשרו לפענח את הסתומות האלה בשלימות. תודה לידידי יניב קרשנתי על העתקת האלפבית היווני, הגרמני והצרפתי מהאינטרנט למחשב שלי. ולבסוף, תודה רבה למעמד מר חנוך ולדנברג על העבודה המעולה שלו. ואחרון חביב: תודה למר ישראל כרמל על פרסום הספר בהוצאה המשובחת והנקייה שלו.

יום שני כ טבת תשפ"א (4.1.2021)   משה בן שלמה עסיס
ירושלים   אוניברסיטת תל-אביב

מבוא כללי

פתיחה

מורנו הגדול ר' שאול ליברמן ז"ל הניח אחריו לברכה ששה טפסים מוגהים של התלמוד הירושלמי: שני טפסים ראשיים הכוללים את עיקר ההגהות והגליונות שלו, וארבעה משניים שרשם בהם הגהות וגליונות מעטים.

ואלה הם הראשיים:

טופס א', והוא עותק של הירושלמי, דפוס קרוטושין תרכ"ו (1866).

טופס ב', והוא עותק של הירושלמי, הוצאת האחים שולזינגר, ניו-יורק תש"ט (1949), שנדפס ע"פ דפוס קרוטושין עם מעט תיקונים.

ואלה הם ארבעת הטפסים המשניים:

טופס ג', והוא דפוס-צילום של דפוס ויניציאה בהוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ה (1925), שבו הגיה רבינו בעצמו את ד"ו ע"פ צילום של כ"ל.

טופס ד',¹ והוא תלמוד ירושלמי קטן, הוצאת יונתן, ליפסיה – לונדון – ניו-יורק תרצ"ב (1932), שנדפס אף הוא ע"פ דפוס קרוטושין.

טופס ה', אף הוא דפוס-צילום של דפוס ויניציאה בהוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ה (1925).

* עיקרי הדברים במבוא זה נאמרו בחלקה הראשון של הרצאה שנתתי במכון שוקן ביום חמישי כ"ד באייר תשס"ח (29 במאי 2008) בערב, בשם: "גליונות הירושלמי להגר"ש ליברמן".

1 כפי שהעירני ד"ר בנימין אליצור, רבינו חיבר כאן לספר אחד את מסכתות הירושלמי שנדפסו בהוצאת יונתן בנפרד אחרי מסכתות הבבלי. ואמנם מסכת שקלים המפורשת מופיעה כאן בסוף הספר, ולא במקומה בסדר מועד. היא באה שם עם הפירושים של מהר"א (= הרא"ה), תוספת מהרי"ק לר' יעקב מקראקא, קרבן העדה ושיירי קרבן של ר' דוד פרנקל; ובסוף המסכת באו פיה"מ להרמב"ם והגהות הגר"א. זאת בדומה למסכת שקלים, דפוס למברג 1862, ושלא כפירושים שבמסכת שקלים שבש"ס ווילנא, הן הבבלי והן הירושלמי. במעשה זה, יצר לנו רבינו כאן טופס נוסף.

2 ע"פ השלמת הברמן, בסוף ספרו של רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, מהר"א"מ הברמן, עמ' קפט.

וטופס ו', והוא עותק שני של דפוס קרוטושין תרכ"ו (1866), שהוגה בו, בין היתר, כל הירושלמי בשביל רבינו ע"פ צילום כי"ל, על ידי תלמיד חכם אחד אנונימי, יוצא גרמניה³, כאשר שימש רבינו כראש מכון הרי פישל, כפי שמסר לי ידידי פרופ' מאיר בר-אילן.

מנתי את הטפסים לפי סדרם הכרונולוגי⁴, כלומר, לפי זמן תחילת שימוש של רבינו בהם, חוץ מטופס ב' שהוא האחרון מבחינה כרונולוגית, אלא שהקדמתי אותו בשל היותו טופס ראשי.

ארבעת הטפסים א', ד', ה' ו' נמצאים עכשיו ברשותו של פרופ' מאיר בר-אילן שהשאיל לי אותם בטובו לשם העתקת הגליונות שבהם (חוץ מטופס ה' שהעתיקתי את גליונותיו בביתו, וחזרתי וברקתי אותם שם), ואילו הטפסים ב' וג' (וכן הכריכות שיידינו בהמשך) ישנם בספריית רבינו שבמכון שוקן.

מכאן ואילך אדון בטפסים האלה לפי הסדר:

טופס א'

השימוש ב**טופס א'**, שהוא כאמור דפוס קרוטושין תרכ"ו, משתרע על שנים מרובות. ככל הנראה, משחזר רבינו להתגורר בירושלים בשנת תרפ"ח (1928)⁵ בסמוך להתחלת לימודיו באוניברסיטה העברית⁶, ועד אחרי גילוי כ"י אסקוריאלי על הבבות על ידי

3 ואמנם ההערות שלו לגירסאות כי"ל באות בחלקן בגרמנית. למשל במס' יבמות, ראה במבוא לטופס ו', עמ' 2382, ד"ה ב. היר השנייה. אשר לזהותו של אותו תלמיד חכם אלמוני, ראה מה ששיערתי שם, עמ' 2385, ד"ה אשר לזהותו ואילך.

4 מבחינה כרונולוגית, יתכן שטופס ו' קדם בתחילת שימוש בחלקו לטופס ה', או שהם בני אותו הזמן, אלא שבסופו הוא מאוחר ברובו לטופס ה', והוא **באותם גליונות** בגדר מהדורא בתרא, כי בטופס זה יש הפניות רבות בסדר זרעים לתוכ"פ זרעים, ולכן איחרתי אותו. נראה מזה שרבינו חזר כאן על כל הסדר מתי שהוא אחרי שנת תשט"ו, שהיא שנת הפרסום של תוכ"פ זרעים, והוסיף את הפניות אליה בגליונות. יתר על כן, לעתים חזר בו כאן ממה שכתב בתוכ"פ הנ"ל, ראה למשל מה שהערתי בתרומות מ ע"ד שו' 70-72. הרי אומר, שיש לנו כאן באופן חלקי מהדורא בתרא דבתרא. ודבר זה ניתן להיאמר גם על טופס א' וב'.

5 ראה: פרשל, ר' שאול, עמ' 4, ד"ה לאחר (= פרשל, מאמרי טוביה, ב, סוף עמ' קנה). וראה עוד: שוחט ושפירא, האיש, עמ' 8.

6 את המ"א סיים בשנת תרצ"א (1931). ראה פרשל הנ"ל, עמ' 5, ד"ה בשנת (= פרשל, מאמרי טוביה, ב, עמ' קנו). ואת תעודת הגמר שלו קיבל ב-1932 (שוחט ושפירא, האיש, עמ' 8). וראה עוד ערך ליברמן, שאול, האנציקלופדיה העברית, כא, טור 708 ואילך.

מורי הרא"ש רוזנטל ז"ל בכ"ב בכסליו תשל"ז (סוף 1976)⁷. כלומר, קרוב לחמישים שנה. כך מלמדים הציונים לחיבוריו בטופס הזה המשתרעים על שנים מרובות: הוא מציין בגליונותיו למאמריו "תיקוני ירושלמי ג"⁸ ו"תיקוני ירושלמי ד"⁹ שנתפרסמו בתרביץ בשנת תרצ"ב (1932), ל"הירושלמי כפשוטו"¹⁰ שנתפרסם בשנת תרצ"ה (1934), ל"תוספת ראשונים" על ארבעת חלקיו (ח"א¹¹, ח"ב¹², ח"ג¹³, וח"ד¹⁴) שנתפרסמו בין השנים תרצ"ז-תרצ"ט (1937-1939), ל"שערי תורת ארץ-ישראל" של ר' זאב וולף רבינוביץ שנתפרסם בשנת ת"ש¹⁵, אבל הרבה פחות מאשר בטופס ב', לספרו של אפשטיין "מבוא לנוסח המשנה"¹⁶ שאותו הוא מרבה להזכיר, שנתפרסם בתש"ח (1948), כשהוא היה כבר בארה"ב, ל"תוספתא כפשוטה" על סדר זרעים¹⁷ שנתפרסם בשנת תשט"ו (1955), ל"תוספתא כפשוטה" על סדר מועד¹⁸ שנתפרסם בשנת תשכ"ב

- 7 ראה אברהם דוד רוזנטל, "פתח-דבר", בתוך: ירושלמי נזיקין, ריש עמ' ה.
- 8 בתרביץ ש"ג, ס"ב, טבת תרצ"ב (ינואר 1932), עמ' 212, ד"ה הוריות (= מחקרים, עמ' 187), בהערה לגיטין מו ע"ג שו' 31-32.
- 9 בתרביץ ש"ג, ס"ג, ניסן תרצ"ב (אפריל 1932), עמ' 337, סי' 1 (= מחקרים, עמ' 188), על מע"ש נג ע"ג שו' 35.
- 10 ציין למבוא הספר, סוף עמ' יח, ד"ה יבמות, בשקלים מח ע"ד שו' 42 (וראה עוד מחקרים, עמ' 509, הערה לעמ' 64); ולעמ' 456, ד"ה אמר ר', בסנהדרין ל ע"ב שו' 22.
- 11 בכלאים ל ע"ג שו' 42-43.
- 12 בשבת ט ע"ג שו' 48-47; בגיטין כו ע"ב שו' 58-59; ובנדרים מ ע"ב שו' 61.
- 13 בפסחים כח ע"א שו' 67-68.
- 14 בנזיר נב ע"ג שו' 23.
- 15 בסדר זרעים מצאתי רק מקום אחד: בחלה נח ע"ג שו' 75-76. ובסדר מועד מצאתי 12 מקומות, ואלה הם: עירובין כב ע"ג שו' 9; כג ע"ג שו' 69-70; כד ע"ב שו' 41-42; יומא לט ע"ג שו' 28-29; מ ע"א שו' 35-36; מ ע"ג שו' 46-47; מא ע"ד שו' 50-54; ראש השנה נח ע"א שו' 8-9; נט ע"ג שו' 18-19; ביצה סב ע"ג שו' 65-66; תענית סח ע"ד שו' 18; מגילה ע ע"א שו' 31-33. וישנן עוד הפניות רבות לשתא"י בסדר נשים, ושלוש בלבד בסדר נזיקין. ויש להעיר כאן שבירוש"פ אין ציונים בכלל לשתא"י, שכן שתא"י נתפרסם אחריו בשנת ת"ש, אבל בטופס ב' הוא מציין לו הרבה, כאמור. לעומת זאת, בגליונותיו לירוש"פ שנתפרסמו בסוף ירוש"פ מהדו"ח, הוא מציין לו רק פעם אחת (עמ' 560, גליון לעמ' 293), עד כמה שראיתי (ולא בעיון מדוקדק).
- 16 למשל, בסוטה יח ע"ג שו' 17-18; בגיטין נ ע"ב שו' 73-75; נ ע"ג שו' 10, ועוד הרבה מאוד.
- 17 בתרומות מג ע"ג שו' 75-76; ובמע"ש נב ע"ג שו' 17-18.
- 18 בברכות י ע"ב שו' 62-63; בפסחים לו ע"א שו' 46-47; ובמגילה ע ע"ב שו' 60-61 ועה ע"ג שו' 36-37.

(1962), ל"ספרי זוטא" שלו¹⁹ שנתפרסם בשנת תשכ"ח (1968), לקובץ *Texts and Studies*²⁰ שנתפרסם בשנת 1974, ולבסוף לאזכרה יחידה של כיר"ז (= כ"י רזונטל), הוא כ"י אסקוריאל שהזכרתי שנתגלה בשנת תשל"ז (סוף שנת 1976) ע"י מורי הרא"ש רזונטל ז"ל.

אזכרה זאת מתייחסת למימרא של רב בב"מ פ"ח ה"י, יא ע"ד שו' 34: "רב אמר דינא דגר". מימרא זאת אמורה על המעשה שבא במשנה שם: "מעשה בציפורין באחד ששכר מרחץ מחבירו בשנים עשר זהב לשנ' מדינ' זהב לחדש ובא מעשה לפני רש"בג ולפני רבי יוסי ואמרו יחלוקו את חדש העיבור" (מ"י). ודברי הירושלמי האלה סתומים מאוד. אבל בכיר"ז: "רב אמ' דינא דגרדיי דנו" (עמ' 73 שו' 35), וכמו שפירש הרא"ש רזונטל במבואו ל"ירושלמי נזיקין", סוף עמ' יט: "דין של גרדיים דנו... שאין לך אמנות ירודה... כשל גרדיים. ועל-כל-פנים, הם הם דברי רב בבבלי [קב ע"ב] (רק בצורה מנומסת יותר): 'אי הואי התם הוה יהיבנא ליה כוליה למשכיר'?", כלומר, תפוס לשון אחרון. ורבינו התלהב מאוד מגירסא זו, וכתב עליה בפירושו: "וכבר הצביע הרא"ש רזונטל על גירסה נפלאה זו במבואו, ופירושה שרב העיר שרשב"ג ור' יוסי דנו כאן דין של גרדיים, שאין בקיאים בדין, ופוסקים 'יחלוקו'".²¹ ואמנם הוא העיר עליה בעוד שני טפסים: בטופס ב' ור'.

הוא מביא בגליונותיו בטופס א', שמועות מפי הרב קוק²², מפי רבו מורנו ר' יעקב נחום אפשטיין²³, מפי ר' שמואל קליין²⁴, מפי ידידיו מיכל רבינוביץ²⁵ ור' שמואל ביאלובלוצקי²⁶.

19 בחלה נח ע"ג שו' 76 ואילך.

20 בב"ק ד ע"ב שו' 61-62 (הציון כאן הוא לתרגום האנגלי של מאמרו העברי "עשר מילין" שנתפרסם בשנת תשי"ט [1957] באשכולות ח"ג עמ' 73 ואילך = מחקרים, עמ' 440 ואילך). ואני מציין בדרך כלל לקובץ זה בשמו העברי: מקורות ומחקרים.

21 ירושלמי נזיקין, עמ' 169, שו' 35.

22 בביכורים סה ע"ד שו' 31-32: "מפי רבינו ראי"ה קוק"; ובלשון הזה בשבת ח ע"ג שו' 20. ואמנם הוא נהג בשנות השלושים להיפגש עם הרב קוק לשעת לימוד (6-7 בערב) בכל יום (ראה: שוחט ושפירא, האיש, עמ' 8, ועמ' 52; וראה עוד פרשל, ר' שאול, סוף עמ' 7, ד"ה מחקריו [= פרשל, מאמרי טוביה, ב, עמ' קנח]).

23 בתענית סח ע"ב שו' 28-29: "כל זה שמעתי מפי הפרופ' אפשטיין". וראה מבוא לנוה"מ, עמ' 126, סי' 2.

24 בפסחים ל ע"ג שו' 49-50.

25 בשבת יד ע"ג שו' 59-60. הוא מוכיר אותו גם בירוכ"פ, מבוא, עמ' כד, הע' 1. ועל קשריו עמו

בטופס א' זה, הוא רשם ח"נ נבחרים מכי"ר למסכת סוטה, ואת עיקרי ההערות שפרסם מיד לאחר מיכן בסוף חיבורו הראשון "על הירושלמי" (1929), וכן רשם במסכת זו חילופי נוסחאות מכי"ל, ועל כך אעמוד בפרוטרוט להלן בתיאור טופס ג' (עמ' 24).

אנו עומדים כאן גם על שיטתו בלימוד. למשל, על דברים חשובים שעניינו אותו הוא מציין קו אופקי קטן בגליון שבין העמודים²⁷, או רושם על הגליון: N.B.²⁸. על טופס זה הוא כותב בתחילת הקדמתו ל"הירושלמי כפשוטו": "כשהתחלתי לפני שנים לסדר את החומר להוצאה חדשה של הירושלמי נתקלתי בקושיים גדולים מאוד" (עמ' ג), ד"ה כשהתחלתי. ולהלן: "לשם זה התחלתי להעתיק את ההערות שרשמתי לי על גליונות הירושלמי" (שם, ד"ה ולפיכך; וההדגשה שלי). ולהלן: "ברם לתמהוני הגדול כשהדפסתי את הפרק הראשון של מ"ב שבת ראיתי שהוא מכיל קרוב לארבעה גליונות דפוס" (שם, ד"ה ברם; וההדגשה שלי). הוי אומר, שחלק גדול לפחות מן הגליונות נרשם כאן בטופס א' לפני פרסום הירושלמי. וכך מלמדות ההפניות התכופות לירושלמי לשלוש המסכתות שבת, עירובין ופסחים, בהערותיי בטופס א'. ויש דברים שלא נתפרשו לרבינו בטופס א', ונתפרשו לו בירושלמי אחר העיון²⁹. וישנם דברים שנתפרשו לו אחרי פרסום הירושלמי, והוסיף אותם על הגליונות של הטופס, כגון ההפניות ל"שערי תורת ארץ ישראל" שהערתי עליהן לעיל.

ראה פרשל, ר' שאול, עמ' 4, ד"ה לאחר (= פרשל, מאמרי טוביה, ב, סוף עמ' קנה). וראה עוד שוחט ושפירא, האיש, עמ' 65. ועל טיבו של רבינוביץ ראה ש"י עגנון, "על ר' מיכל רבינוביץ ז"ל", בתוך: מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 213 ואילך.

26 ביבמות ח ע"ד שו' 27-29 (ושם בקיצור: "בילבליצ"). וכן הוא מפנה למאמרו "ירושלים בהלכה" בתוכ"פ, מעשר שני, עמ' 723, הע' 58 (ושם: "בילובולוצקי"). וראה עוד תוכ"פ, ח"ה, תקונים והוספות לשני החלקים הראשונים, סוף עמ' 1339, הערה לעמ' 287 (ושם: "שאלני ידידי המנוח הגר"ש ביאלובולוצקי ז"ל"). חלק זה נתפרסם בתשכ"ב, והרב ז"ל נפטר בכ"ט בטבת תש"ד.

27 למשל, בגיטין מד ע"ד שו' 28: "מן את בעי מן ר'", רשם קו אופקי ליד "מן"; שם, מה ע"ב שו' 10: "ואתיין אילין פלוגתא כאילין פלוגתא", רשם קו ליד "ואתיין".

28 למשל, בסנהדרין כד ע"ד שו' 34-35: "תמן תנינן ר' יהודה אומר אם לא היתה אמו" וכו', ליד "תמן תנינן".

29 ראה, למשל, שבת ט ע"ב שו' 54-55: "רבי אחא בשם ר' חנינא כן רבי מנא מקשי לה". בטופס א' כתב על מאמר זה: "וכל הדברים עד סוף ההלכה נעלמו ממני", ושוב העביר קו על כל זה לשם מחיקה, והעיר: "ועיין פירושי". ראה ירוש"פ, עמ' 127, ד"ה ר' אחא. ראה טופס א' ומה שהערתי שם.

ניתן אפוא לומר בהכללה על טופס זה, שהוא בעיקרו מהדורא קמא, וקביעה זו מתייחסת בעיקר לשכבה הראשונה של הגליונות, כי בחלק מדבריו כאן הוא חוזר בו בטופס ב'³⁰, שהוא בעיקרו מהדורא תניינא.

טופס ב'

גם השימוש בטופס ב', שהוא כאמור הירושלמי שבהוצאת האחים שולזינגר ניו-יורק תש"ט, משתרע על שנים מרובות, משנת תש"ט (1949) עד סוף ימיו של רבינו. שכן הוא מציין שם ל"תוספתא כפשוטה" סדר זרעים שנתפרסם בשנת תשט"ו (1955)³¹, ל"תוספתא"³² ו"תוספתא כפשוטה" סדר מועד שנתפרסמו בשנת תשכ"ב (1962)³³, ל"תוספתא כפשוטה" סדר נשים חלק ראשון שהוא חלק ז' של כלל החיבור שנתפרסם בשנת תשכ"ז (1967)³⁴, וחלק שני שהוא חלק ח' של החיבור שנתפרסם בשנת תשל"ג (1973)³⁵, לנוסחאות שבכ"י רוזנטל לבבות שנתגלה בשנת תשל"ז (סוף שנת 1976)³⁶, ואין צריך לומר לחיבוריו שנתפרסמו לפני כן: "על הירושלמי" שנתפרסם בתרפ"ט³⁷ (1929), "הירושלמי כפשוטו" שנתפרסם בתרצ"ה (1934)³⁸, "תוספת ראשונים" שנתפרסם בתרצ"ז-תרצ"ט (1937-1939)³⁹, וכן "הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל" שנתפרסם בשנת תש"ח (1947)⁴⁰, כלומר בסך הכול הוא השתמש בטופס הזה למעלה משלושים שנה. הוא מרבה להפנות כאן ל"מבוא לנוסח

- 30 ראה למשל מה שהערתי בטופס א', לשבת ב' ע"ב שו' 29-30; ה' ע"א שו' 23-24. וראה עוד מה שהערתי בטופס ב', לפסחים לא ע"א שו' 69-70.
- 31 בתרומות מ' ע"ד שו' 75-76; מא ע"א שו' 4-6; ובכתובות כו ע"ד שו' 8-9.
- 32 בשבת ח' ע"ג שו' 7-8: "בתוספתא הוצ' שלי". וזה נדיר מאוד אצלו, כי בדרך כלל הוא מציין בסתם למהד' צוקרמנדל, כפי שכבר הערתי.
- 33 בשבת י' ע"ב שו' 16-17; בעירובין כא ע"ד שו' 41-42; ובפסחים לו ע"א שו' 65-66.
- 34 בסוטה יז ע"ד שו' 31-32.
- 35 בגיטין מח ע"ג שו' 66-68; מט ע"א שו' 20-21 ושו' 32.
- 36 כגון בב"ק ג ע"ב שו' 57-58, ושו' 59-60; ובייחוד בב"מ יא ע"ד שו' 34.
- 37 בסוטה כג ע"ד שו' 35.
- 38 בשבת ה' ע"ב שו' 34-35.
- 39 בר"ה נח ע"ד שו' 9 (תס"ד ח"א); בסנהדרין יח ע"ב שו' 8, ובשבעות לו ע"ד שו' 25-26 (ח"ב); ובמע"ש נג ע"ג שו' 18-19 (ח"ד). ח"ג לא נזכר כאן.
- 40 בשבת יז ע"ב שו' 50-52; בכתובות לב ע"ב שו' 4; ובגידה נ ע"ב שו' 35.

המשנה "שנתפרסם בתש"ח (1948) ול"שערי תורת ארץ־ישראל"⁴¹ שנתפרסם בשנת ת"ש (1940). אף כאן דרכו לציין למילים ולביטויים מעניינים על ידי העברת קו מתחתם⁴².

המאפיין הכללי של טופס א' הוא ריבוי ההפניות לספרות, ואילו בטופס ב' ההפניות האלה הן יותר מעטות.

והנה העיון מלמד, שישנם דברים שלא נתפרשו בטופס א', ונתפרשו בטופס ב' אחר העיון⁴³; וישנם מקומות שלא נתפרשו בטופס א', ואף נותרו סתומים בירוק"פ, ונפתרו בטופס ב'⁴⁴. וישנם דברים שחזר בו רבינו בטופס ב' ממה שפירש בהם בטופס א', והציע להם עכשיו פתרון אחר⁴⁵. הוי אומר, טופס א' הוא כאמור לעיל בעיקרו בגדר מהדורא קמא, וטופס ב' בשכבה זו בעיקרו מהדורא תניינא, ויש בו דברים שהם בגדר מהדורא בתרא ממשי⁴⁶.

41 כגון בסנהדרין כב ע"ב שו' 34-35; כו ע"א שו' 46-47; ובשבעות לג ע"ד שו' 47; ועוד הרבה.

42 כגון במעשרות מט ע"ג שו' 38-39, תחת "ברשות הכל", וכיוצא בזה להלן רע"ד שו' 12 ושו' 13; בב"ק ה ע"ג שו' 5, תחת "אי נמי"; ובב"מ ח ע"ג שו' 2 ושו' 4 תחת "מחזרה", וכן בהמשך שם כמה פעמים, תחת הצורות השונות של השורש "חזר".

43 ראה סנהדרין כד ע"ב שו' 15-16: "ר"ש דרש מה בת כהן שהחמירה תורה בארוס' שתהא בשריפה" וכו'. בטופס א' העיר: "כל הסוגיא עד סוף ההלכה משובשת מאד", ולא פירש. אבל בטופס ב' פירש, כמות שהערתי בטופס א'.

44 ראה, למשל, שבת ד ע"ג שו' 66: "וכן חמיי רבנן מקדמין לעיבורה". בטופס א' לא פירש; ובירוק"פ, עמ' 65, ד"ה וכן חמיי, כתב: "ופירוש הדברים כאן נעלם ממני"; אבל בטופס ב', שם, הגיה ופירש, עי"ש; שם, יד ע"א שו' 62: "אמר לון ולא במגפל לתוכה אנן קיימין". בטופס א' לא פירש; ובירוק"פ, עמ' 180, ד"ה ולא במגפל, כתב: "לא ידעתי פירושו של מגפל"; אבל בטופס ב' פירש: "מקפל, נעול, נעול בבריח", עי"ש; עירובין כו ע"ב שו' 42: "ר' יהודה אומר דר"מ היא דאמר את רואה את הכותל כגמום". בטופס א' לא פירש; ובירוק"פ, עמ' 362, ד"ה מה נן, כתב: "והלכה זו היא אחת מן הסתומות והעמומות ביותר בירושלמי ולא עלה בידי למצוא דרך לפתרונה"; אבל בתוכ"פ, עירובין, עמ' 433, הע' 61, פירש, וראה מה שהערתי בטופס ב' שם; פסחים ל ע"ג שו' 38-39: "שלוחו מניין תלמוד לומר ובשלת ואכלת". בטופס א' לא פירש; ובירוק"פ, סוף עמ' 427, ד"ה כתיב שם, כתב: "ופתרון הדברים נעלם ממני"; אבל בטופס ב' פירש, עי"ש.

45 ראה מה שהערתי לעיל (הע' 30) בסוף הדיבור על טופס א'.

46 כלומר, אם נגדיר מה שבא על הירושלמי בשאר חיבוריו המאוחרים בגדר מהדורא בתרא. כי לפעמים חזר בו גם ממה שכתב במהדורא בתרא. ראה למשל "קונטרס תיקונים והשלמות לתוספתא כפשוטה סדר מועד" שפרסם בתשכ"ב.

טופס ג'

בן זוגו של טופס א' הוא טופס ג', שהוא כאמור צילום ד"ו בברלין תרפ"ה. יש כאן בסך הכל רק 13 גליונות על כל הירושלמי.

זה הוא הטופס שעבד עליו עוד בהיותו סטודנט בירושלים בפרסומיו הראשונים: בעבודתו על נוסחאות מסכת סוטה בסוף "על הירושלמי" (תרפ"ט – 1929), ובעבודתו על עריכת הבבות ב"תלמודה של קיסרין" (תרצ"א – 1931)⁴⁷, ועוד. להלן פירוט הדברים:

א. במסכת סוטה, אנו רואים את ההכנות שעשה לשם הצעת חילופי הנוסחאות של המסכת מכ"ר ב"על הירושלמי". הוא מספר בכל המסכת את השורה החמישית של כל קבוצה של חמש שורות (5, 10, 15 וכו') בעמוד, בגליון הפנימי שבין שני העמודים⁴⁸, ורשם על הגליונות חילופי נוסחאות נבחרים מכ"ר.

והנה חלק מחילופי הנוסחאות האלה של כ"ר כפול גם בטופס א'. הוא מסמן שם את כ"ר בדרך כלל בסתם: "כת"י או "כ"י", ולעתים רחוקות "כ"ר". אלה הם חילופי נוסחאות של כ"ר שיש בהם משום תיקון בנוסח הירושלמי⁴⁹, כדרכו תמיד עם שרי"ר ושאר קטעי הגניזה.

ויש להסתפק האם שינויים אלה נרשמו בו זמנית בשני הטפסים, או שהוא העתיק אותם מטופס ג' לטופס א'. והנה בחלק השני של "על הירושלמי", בפתיחה לחילופי הנוסחאות מכ"י רומי, הוא כותב: "כי צלום הכ"י [כלומר, כ"ר] היה לפני רק זמן קצר מאד ולא הספקתי להתעכב בפרוטרוט על כל שנוי ושנוי" (ריש עמ' 54, ד"ה ואני; וההדגשה שלי). ולהלן: "הנני חייב תודה למו"ר שפתח לי תחילה הפרופ. י. נ. אפשתינ

47 החוברת הזאת יצאה כמוסף לתרביץ שנה ב' ספר ד', שיצא בתמוז תרצ"א (1931).

48 בתחילת המסכת, בדף טז ע"א, המספור מתחיל בין העמוד של המשנה (כולל "המקנא" [ריש מ"א]) לגמרא, מן שו' 5 עד שו' 30, ועוד חמש שורות אחרונות ללא מספור. והוא מתאים רק לעמוד הימני, כלומר למשנה בלבד. ואילו בעמוד השני של הגמרא הוא לא רשם מספרים בכלל, ואע"פ כן הוא רשם את מספר השורות השייכות לשם ב"על הירושלמי". הוא כותב שם, אחרי ה"פתיחה" וה"תודה": "בדף ט"ז ע"ב יש למנות את השורות מראש המסכת ולא מתחלת העמוד" [סוף עמ' 54], כלומר שיש להתחיל את המניין מתחילת הגמרא של מסכת סוטה, ולא מתחילת העמוד, דהיינו מן סוף הגמרא של מסכת יבמות. ואילו בשאר הדפים, מתחילת המסכת עד סופה, המספור מתחיל מראש העמוד, והמספרים נרשמו בריווח שבין העמודים. והדברים תואמים את מה שכתב בעל הירושלמי [סוף עמ' 54 הנ"ל], אחרי ה"פתיחה" וה"תודה" הנ"ל, ד"ה כל עמוד, ע"ש.

49 את החילופים האלה העתקתי בשלימות בגליונות של טופס א'.

נ"י ירושלם בעד זה שנתן לי האפשרות להשתמש בפעמים בכת"י הירושלמי" (שם, ב"תורה" שאחרי ה"פתיחה"; וההדגשה שלי).

פירש רבינו כאן את המצב שלו באותה שעה, שהיה תחת לחץ ועבר בחיפזון. נראה לי אפוא, שבהתחלה הוא רשם את חילופי הנוסחאות מכי"ר על טופס ג', ומשם הוא העתיק גם חילופים נבחרים ענייניים לטופס א', והוסיף שם בקיצור את הערותיו על אותם ש"נ, הערות שאותן הרחיב אחר כך בחיבורו "על הירושלמי". וישנן ראיות רבות על כך. למשל, בר"ו, טז ע"ג שו' 50: "מיינימין"⁵⁰, ציין עליה בטופס ג', ונ"ב: "פנימון", ותו לא. אבל בר"ק, בטופס א', שם, שו' 58, העיר: "בכת"י [עמ' 33 שו' 33]: פנימון, וכן הוא בב"ר ובילקוט המכירי". ובעל הירושלמי, עמ' 56, הע' 10, הוסיף מראי מקומות לשני המקורות האלה; שם, יז ע"ד שו' 23: "דבר שהוא מתירה לה בזה". נ"ב בטופס ג': "לו". ובטופס א', שו' 27: "בכת"י לו! ועיין ספרי נשא פי' ד' ובמ"ר פ"ט ל"א" (ההדגשה שלי). ובעל הירושלמי האריך מאוד (עמ' 59, הע' 29) בעניין, ושם: "ספרי נשא פי' ד'" (ההדגשה שלי), וכן הוא לנכון: ראה מהר' הורוביץ, סוף עמ' 13; שם, יח ע"א שו' 34: "יכול מן המזבח לקופה". ציין על "המזבח", ונ"ב בטופס ג': "המונח". ובטופס א', שם, שו' 40-41: "בכת"י: המונח! וכן הוא בק"א לר' שמעון הדרשן". ובעל הירושלמי, עמ' 62, הע' 37, הוסיף מראה מקום לק"א, והפנה גם לק"ע שהגיה כך מדעתו; שם, דף כא ע"ד שו' 44: "א"ר חנינן". ונ"ב בטופס ג': "ר' יוחנן", ובטופס א', שו' 51 שם: "יוחנן (כת"י וילקוט תבא)". וראה על הירושלמי עמ' 73, הע' 92, שהוסיף שם הפנייה לתוספות. אין ספק אפוא שהגליונות שבטופס ג' קדמו. כל המקומות האלה מלמדים שאת ההערות האלה רשם בטופס א' כשהתפנה, שהרי הוא מתלונן כאמור שהכ"י היה בידיו זמן מועט. ואותן הערות קצרות שבטופס א' מופיעות ב"על הירושלמי" בצורה מלאה יותר.

כאמור, את הנוסחאות הכפולות הוא העתיק מטופס ג' לטופס א'. חוץ ממקום אחד, שבו הוא העתיק ישירות לטופס א' ולא לטופס ג'. והערתו עליו להלן במבוא לטופס ג', עמ' 2344. ברור אפוא, שהגליונות שבטופס ג', וכן אלה שבטופס א', נרשמו לפני תרפ"ט, ואילו שאר הגליונות של כ"ל בשאר הירושלמי שבטופס ג' נרשמו לפני תרצ"ד, כפי שאני מבאר להלן, עמ' 28, ד"ה והנה, במבוא וד"ה יתר על כן. ברם, הלחץ הזה שבו היה נתון רבינו כאמור לעיל, גרם לשגיאות בהעתקה. למשל,

50 הדגשה זו, וההדגשות הבאות להלן כמותה, מציינות את הציונים (בצורת קווים אופקיים) שרשם רבינו על המילים הנדרונות.

בר"ו יח ע"ד שו' 6: "וכתיב בתריה". ציין על "וכתיב", ונ"ב: "דכתיב", וכן הוא בשיבוש גם בעל הירושלמי, עמ' 64, יח ע"ד שו' 6; אבל בכ"ר עמ' 13 ב שו' 30: "דכת"; בר"ו כ ע"ג שו' 1: "ניחא כמאן דאמר", ציין על "ניחא", ונ"ב: "ותיבא", וכן הוא בעל הירושלמי, עמ' 69, כ ע"ג שו' 1; אבל בכ"ר עמ' 22 ב שו' 27: "ותיבא" בה"א! אמנם, בשלב מאוחר יותר הוא משיג צילום מכ"ר. כך הוא כותב בריש "הירושלמי כפשוטו" שנתפרסם בתחילת תרצ"ה, ב"רשימת כתה"י שהשתמשתי בהם", [עמ' ה]: "ירושלמי כ"י⁵¹ רומי. (צילום ביד"י)⁵². ברם, שבשטא כיון דעל על.

עד כאן למסכת סוטה. והארכתי יותר בעניין להלן, עמ' 2343, במבוא לטופס ג'.

ב. בשלוש הבבות הוא מְסַפֵּר את השורות בין העמודים⁵³ לקראת פרסום החוברת "תלמודה של קיסרין" (להלן: תש"ק) בשנת תרצ"א (1931), ועל פי זה רשם את מספר השורה במפתח שמות האמוראים שפרסם בסוף תש"ק (עמ' 84 ואילך). ועל שמות האמוראים רשם קוים אופקיים בשביל אותו מפתח. וכאשר שם החכם ארוך, הוא ציין רק על תחילתו, כגון "רבי בא בר ממל" (ה ע"ד שו' 58), ציין רק על "בא".

51 במקור מירכאות במקום שתי המילים האלה. וכן כתב בתס"ר, א, עמ' 8, שיצא בשנת תרצ"ז: "ירושלמי כ"י רומי. צילום ביד"י". וכן הוא בחלק ב, עמ' 6, שיצא בתרח"ץ; ובח"ד, [עמ' ט], שיצא בתרצ"ט. הדבר מצא אפוא את תיקונו הרבה לפני כ"י לידן.

52 וכן הוא מעיר שנים רבות לאחר מיכן במאמרו "שוב על כתב־יד לידן של הירושלמי" על כ"ר: "לפי הצילום שבידי" (תרביץ כ [תש"י], עמ' 113, הע' 76 = מחקרים, עמ' 225). ברם, אין בזה כבר מן החידוש.

53 התחיל למנות מן הכתוב בשורה הראשונה העליונה שבעמוד, בין אם הוא הימני או השמאלי, כאשר המניין משותף לשני העמודים ובא בריווח שבין שניהם. ברם, ברף ב ע"א התחיל לספור מתחילת הגמרא, ולא השגיח על המשנה, כאשר המספור מופיע בין העמודים, והשורה האחרונה המנויה שם היא שורה 20; וברף ב ע"ב מנה בשתי שיטות: בתחילה התחיל לציין כאן בריווח שבין העמודים, התחיל במספר 27 על השורה הראשונה, והמשיך במספר 30 כעבור שלוש שורות, וסיים בשו' 60, כאשר כל שורה חמישית מצוינת, ונותרו תחתיה ארבע שורות ללא מספור; כנראה סָפַר כאן את השורות מלמטה למעלה כאשר הוא מניח בכל עמוד 64 שורות, שהוא מספר השורות הרווח בר"ו. וחזר בו, ומנה שם שוב את השורות בגליון השמאלי, מן שו' 1 עד שו' 35, כאשר כל שורה חמישית מצוינת, כשתחת השורה 35 נותרו עוד שלוש שורות ללא מספור. ועל פי מספור שני זה, ציין את שמות החכמים במפתח החכמים שכתש"ק. כגון בערך "ר' יצחק", רשם: "ב, ב, 1" (תש"ק, סוף עמ' 101); ובערך "ר' ירמיה", ציין על "רבי ירמיה בעי": "ב, ב, 4" (תש"ק, עמ' 102), ועוד.

37-38: רבי שמואל בר רב יצחק הוה נסיב שיבשתיה וכו'. עיין אבות דר' פ"ד עמ' 19 {במספור העברי: עמ' י} ובהערות שכטר {לנו"א} הערה ט"ז²⁴.

43-44: והוון ברייתא אמרין חייו דדין סבא דקמת ליה שבישתיה: כל"ז קה"ר כח ע"ג פי"א [א]²⁵. לקמן תענית סה ע"ד {שו' 35}²⁶.

54-55: ארטבן שלח לרבינו הקדוש חד מרגלי וכו'. מנה"מ (ג) 229. ועיין רבינו בחיי ואתחנן רז ע"ב²⁷.

3-4: אמר הקב"ה כך אני מוכיח עליהן וכו'. כך (!) (יפ"מ)²⁸.

טז ע"א

53: ולמה היה קורא אותו שלישי וכו'. בן סירא כ"ח, ט"ו, שם י"ז²⁹. ועיין מ"ש למטה בגליון. {וז"ל שם} הסופרים הרומיים מזכירים תכופות את הלשון המשולש של הנחש (עיין פליניוס סי"א פ' ס"ה 171³⁰, סיניקה Medea {שורה} 686³¹, Virg. georg. III.

24 ראה תוכ"פ, פסחא, עמ' 652, שו' 19-20, ד"ה ואף. ובהמשך: "והו מקלס קומי כליא" (שו' 38). אבל בנוסח הרא"ף: "מהרס" תחת "מקלס". ראה תוכ"פ, בבא קמא, עמ' 16, הע' 2.

25 הלשון שם: "היירי הוא גברא דקם ליה עיגוליה".

26 הלשון שם: "קם לך ההוא דאדרכת". והלשון "חייו דדין" כ"ה גם בכ"ר (עמ' 104א שו' 4; אבל שם: דרן). וראה לונץ ז ע"א, ציון כח. והפירוש של "חייו" צ"ע.

27 ראה מדרשי תימן, עמ' 37, ד"ה ציון. ולהמשך, ראה דב"ר ליברמן, עמ' 71, הע' 2.

28 וכן הגיה לונץ, ח ע"א, מול שו' 15. וראה שם, הע' 1.

29 הציונים כאן הם לפי החלוקה לפסוקים של מ"צ סגל במהדורה הראשונה, העממית, של בן סירא שפרסם: חכמת בן סירא השלם, ירושלים תרצ"ג (ראה "אל הקורא" (שם, [עמ' IV]), ד"ה לפני. וציין לה רבינו במאמרו הצרפתי "בן-סירא", עמ' 54, הע' 1). והלשון שם: "יה וכלומר, פסוק טו: לשון שלישית רבים הניעה ותפיצם מגוי אל גוי", ופסוק י"ז: לשון שלישית נשי חיל גרשה ותעשקן מחילן" (עמ' מד; וההדגשות שלי). ואולם ביוונית, עמ' 292, הע' 93, ציין רבינו: "כח, 14-15". והציונים שם, הם בהתאם לחלוקה השנייה במהדורת סגל המורחבת, היא המהדורה המדעית (ראה ספר בן סירא השלם, מהדורה שנייה מתוקנת ומושלמת, ירושלים תשל"ב [הדפסה שלישית], עמ' קעג). וכ"ה במהד' כהנא (הספרים החיצונים, מהד' א' כהנא, ב, תל-אביב תש"ך, עמ' תצ). וכ"ה ב"מקור" היווני. ראה: Septuaginta, ed. A. Rahlfs, Stuttgart, Editio Sexta, II, Siracides, p. 425

30 ראה: Pliny, *Natural History*, III, ed. H. Rackham, 1940, Book XI, LXV, p. 539. ובמהד' סיליג, כרך ב', עמ' 297. ורבינו הרבה להפנות לפליניוס בתוכ"פ זרעים. ראה, למשל: פאה, עמ' 133, הע' 20; שם, עמ' 171, הע' 58; דמיי, עמ' 192, הע' 1; ועוד. ורבינו רשם כאן נקודה ופסיק אחרי ההפנייה הזאת לפליניוס, ואני החלפתי לפסיק כדרכו של רבינו בהמשך כאן ובדרך כלל. ראה עכשיו: Seneca, *Tragedies*, I, ed. J.G. Fitch, 2002, p. 404, l. 686 etc. וציין לסנקה גם

439³², ווער על כל זה. Hieroz. ב. Bo<c>hart. I {חלק} <ס>א"פ"ד עמ' 25.
וכתב עוד: ועיין לוציאנוס ח"א³⁴ עמ' 367.

54: ובימי שאול נהרגו ארבעה דואג שאמרו וכו'. עיין ר"ש בן היתום משקין³⁵ 33
ושו"ט {פרק} ק"כ {אות ד'}.

55: אבנר למה נהרג. וכו'. לקמן סוטה יז ע"ב {שו' 33} וש"נ.

טז ע"ב 15-16: תני ר"ש בן יוחי הרי שהיה האדם צדיק גמור כל ימיו וכו'. מנה"מ (ג) 55.

22: רובו זכיות וכו'. מנה"מ (ג) 13.

29: ר' יונה ור' יוסי חד אמר בקלות וכו'. עיין תו"כ טו ע"ג ובראב"ד שם.

38-39: הפורק עול זה שהוא אומר יש תורה ואיני סובלה. צ"ל: סופנה, כסנהדרין
רפ"י {כו ע"ג שו' 21}³⁶.

56: א"ר זעירא ובלחוד דלא יתיב ליה וכו'. עיין היטב בקה"ר פ"ד סוף פסוק ט' יג ע"ד.

ה"ג

74-75: א"ר חנינא שלא תאמר יעשה קציר הקדש בקציר הדיוט: נ"ל שצ"ל: בקציר³⁷.

ביוונית, ריש עמ' 293, ליד ציון 98.

32 P. Vergili Maronis Opera, ed. G. Ianell, Lipsiae 1920, *Georgicon*, Liber III, p. 73, l. 439

33 S. Bocharto, *Hierozoicon sive bipertium opus de Animalibus sacrae Scripturae*, Londini

1663. כלומר, ספר בן שני חלקים על בעלי החיים שבכתבי הקודש. וציין לו גם ביוונית, עמ'

292, ד"ה ברם, ליד ציון 96. וראה עוד שם, עמ' 293, ד"ה מסתבר. וציין לו ולספרו (בקיצור)

עוד בתוכ"פ, שבת, עמ' 185, הע' 7. וראה עוד: ירוכ"פ מהדר"ח, עמ' 545, גליון לעמ' 49; שם,

הע' 41.

34 ראה: Lucian, I, ed. A.M. Harmon, *Slander*, 1923, p. 367. וראה עוד: יוונית, עמ' 292,

ד"ה זאת ועוד ואילך (ושם האריך בעניין): "הערות מאת הגאון ר' שאול ליברמן", ויק"ר, מהד'

מרגליות, ד, עמ' תתעה, הערה לעמ' תקצב.

35 פירוש מסכת משקין לרבינו שלמה בן היתום, מהד' צ"פ חיות, ברלין התר"ע.

36 ראה עוד לונץ, י ע"א, ציון כט.

37 וכן הגיה על דרך אולי בטופס ב'. כלומר, שלא ייעשה קציר הקדש בקצירת הדיוט. והוא מה

שכתב בתס"ד, ב, עמ' 261, שו' 9, על הירושלמי שלנו: "ומשם משמע שאם הקדיש שרה ע"מ

לקצור אותה לגבוה חייב בפיהא". וביתר ביאור: שאם קצר הדיוט תבואת שרה שהקדישה, אין

טז ע"ג

ה"ד-ה"ה

8-9: קוצר מניין ת"ל קצירך³⁸. עיין בפירוש הראב"ד תו"כ קדושים פ"א ה"ז {פז ע"ב}³⁹.

11-12: אמר רבי זעירא כתיב לא תזרע כרמך כלאים. עיקר כרמך לא תזרע כלאים⁴⁰.
כלאים לא ע"ב {שו' 30}.

17-18: אמר רבי יונה לא תדקדק כמה דתימר ועולל למו: עיין מדרש אסת"ר פסוק
גם ושתי המלכה זו ע"ג.

18: כי תחבוט זיתך עני המנקף בראש הזית בלשון משנה (גיטין ספ"ה {מ"ט}).

36-37: על דעתיה דרבנין דאינון אמרין הרי הוא בכללו והרי הו' בחידושו. עיין לקמן
סוטה כג ע"ד {שו' 10}.

46-48: ר' יצחק בן חקולא ורבי יהושע בן לוי תרויהון אמרין קולקס לירק ולמעשרו'
ולשבועית ולפאה ולבכורים ולנדרים צריכה: כירק; (ו)למעשרות; ולכלאים (כי"ס
ונדרים מ ע"ב {שו' 58})⁴¹.

פרק שני

טז ע"ד

ה"א

30-31: אין תימר מחובר⁴² אפי' שער כותש לא מפסיק. (לא), ונ"ב: ליתא בכי"ר
כי"ס ועוד⁴³.

דינה כגזבר שקצר שדה הקדש שהיא פטורה מן הפאה למי שפודה אותה עומרים, כמות ששנינו
להלן בפ"ד מ"ה: "הקדש" קמה ופדה עומרים פטורה. שבשעת חובתה היתה פטורה", אלא דינה
כקצירת הדיוט בתבואת שדהו שהיא חייבת בפאה. וכיוצא בזה שנינו בסוף פ"א מ"ו: "המקדיש
ופודה חייב במעשרות עד שימרח הגזבר".

38 הכ"ף קטועה ונראית כדלי"ת.

39 עיין מה שציינתי כאן בטופס ב'.

40 "כלומר, אפילו אין גפנים בכרם אסור לזרוע חרצנים ותבואה, מפני שעיקר הכרם נעשה בכלאים"
(תוכ"פ, כלאים, עמ' 604, שו' 39).

41 וכן הגיה לונץ, יב סע"ב שו' 24 ואילך. ולענין הנדרים, ראה שם, ד"ה ולנדרים וד"ה צריכה.

42 = מחזור. ראה ירוכ"פ, עמ' 132, הע' 1.

43 וכן הגיה לונץ, יד ע"ב שו' 3; שם, ציון ב.

32-33: אין תימר מחובר הוא אפילו מצד אח' מפסיק. רשם סימן השלמה לפני "מחובר", ונ"ב: אינו (כי"ר, כי"ס ועוד)⁴⁴; רשם סימן השלמה לפני "מפסיק", ונ"ב: לא (כי"ס)⁴⁵.

ה"ב

יז ע"א

5: אשכחת תני אמת המים הקבועה הרי זו מפסקת: תו"כ קדושים⁴⁶.

ה"ג

17: מה כותש ועולה כמכתש (ועולה כמכתש), ונ"ב: כעלי במכתש (כי"ס, ר"ש ועוד)⁴⁷, כלומר שהגדר הוא כעלי בתוך השער שעשוי כמכתש.

18: מן מה סער כותש וכו'. רשם סימן השלמה אחרי "מה", ונ"ב: דתני (כי"ס)⁴⁸.

ה"ד

23-24: מי מכין להן את הרוחות. וכו'. כס"ז עירובין כב ע"ג {שו' 46}.

24-25: אמר רבי יוסי בי רבי בון של בית ר' היו להן ד' בדים לד' רוחות העי' וכו'. כלומר ד' חרובים זקופים (עיי' ירוש' סוטה יז ע"ב {שו' 21}) שהיו מכוונים בדיוק את הרוחות, אבל עיי' להלן כח ע"א {שו' 42-43}⁴⁹.

ה"ה

35: מפריש מן האגדו על האגדי בשכילה את שדהו רשם נקודה אחרי "האגדי".

44 וכן הגיה לונץ, יד ע"ב שו' 5; שם, ציון ה. ולפי זה, יש למחוק את "הוא" שאחרי "מחובר" (ולונץ לא מחק).

45 וכן הגיה לונץ, יד ע"ב שו' 6; שם, ציון ו. ובטופס ב' הגיה רבינו: אינו. והיא היא.

46 פרק ב ה"ב, פז ע"ד (ע"פ אהצו"י, עמ' 24, ד"ה אשכחת). ופירש בתוכ"פ, ריש עמ' 137: "ולפי פשוטה פירושה שהיא מפסקת בכל שהוא, ובלבד שתהא קבועה, ודינה כשלולית של משנתנו (כל שהיא מושכת) [הוא לשון הירושלמי, טז ע"ד שו' 45]" וכו'. וראה עוד שם, הע' 42. וללשון "הוון בעי מימר ולא פליגין" (לעיל, שו' 4-5), ראה מה שפירש בתוכ"פ, עמ' 136, הע' 41.

47 וכן הגיה לונץ, טז ע"א שו' 14; שם, ציון יא. וראה מה שפירש שם, ד"ה כעלי. ולשונו שם יותר נוח מלשון רבינו, ע"ש.

48 וכן הגיה לונץ, טז ע"א שו' 15; שם, ציון יב. וראה מה שפירש שם, ד"ה מן מה.

49 ואולם ראה מה שפירש לונץ, טז ע"ב, ד"ה בדים. וצ"ע.

ה"ו

62-64: רבי זעירא בשם שמואל אין למדין לא מן ההלכות ולא מן ההגדות ולא מן התוספות אלא מן התלמוד: עיין הוריות מח ע"ג {שו' 20 ואילך, ובייחוד שו' 37}⁵⁰.
66-68: והתנינן המחליק בצלין לחין לשוק ומקיים יבישין לגורן. אית לך מימר שוק וגורן כך היתה הלכה בידן ושכחוה. פירש בספר ניר (חגיגה ספ"א) שפיאת בצלים דרבנן.

ה"ז

75-76: אמר רבי הושעיא בר שמי ואפילו תימא בשקצורה שלא לאבדה פטורה וכו'. עיין תו"כ קדושים סוף פרק א' פז ע"ג {ובפירוש הק"א⁵¹}.
1: ואין קרקע נגזל רשם נקודתיים אחרי "נגזל".

יז ע"ב

1-2: מפני שהוא מפריש מן הקציר על הקמה וכו'. צ"ל: פעמים⁵².
13-14: אמר רבי יוסי תמן לא נתחייבה שדהו ברשותו ברם הכא נתחייבה שדהו ברשותו רשם נקודה אחרי "ברשותו"².

פרק שלישי

ה"א

63-64: מה נן קיימין אי במרווחין וכו'. כס"ז להלן שביעית לד ע"ב {שו' 8-9}.
66-67: בית שמאי עבדין לון כמרווחין. ובית הלל עבדין לון כרצופין: כרצופין... כמרווחין (כי"ס ועוד)⁵³.

יז ע"ג

6: היו שנים. רשם סימן השלמה אחרי "שנים.", ונ"ב: צריכה (כי"ס)⁵⁴.
50 ראה מחקרים, ריש עמ' 116, ד"ה כלל. וראה עוד תוכ"פ, מעשר שני, עמ' 761, שו' 53.
51 ר' אהרן אבן חיים, קרבן אהרן, דפוס ויניציאה שס"ט, רב ע"ד (ברפוס ירושלים תשע"א, ב, שח סוף ע"ב, אות יא).
52 וכן הגיה בטופס ב' על דרך אולי. וכן מלמד ההמשך: "פעמים שהוא מפריש מן הקציר על הקמה. היך עבדא" וכו' (שו' 3).
53 וכן הגיה לונץ, יח ע"ב שו' 29; שם, ציון כ. בטופס ב' החליף רבינו את הגירסא לעיל, שו' 63-66, ולא הגיה כאן, עי"ש.
54 וכן הגיה לונץ, יט ע"א, שו' 10; שם, ציון ז.

ה"ב

15-14: אמר רבי יוסי שמעין שוק וגורן שני מינין. לח ויבש שני מינין רשם נקודה אחרי "מינין"².

17-15: חציו לח וחציו יבש אוף רבי עקיבה מודה. והתנין מודין חכמים לרבי עקיבה בזרע שבת או חרדל בשלשה מקומות. וכו'. (והתנין), ונ"ב: אולי צריך למחוק זה⁵⁵. ואולי י"ל {= יש לומר} שהמקשה קסבר שזרע שבת במקום אחד⁵⁶ ואם כן גם בזה ר' עקיבא מודה⁵⁷ שאם קצר חצי' וכו'.

ה"ג

29-28: תני לקט קצירך ולא לקט קיטוף: עיין בבלי חולין קלז {ע"א}, ותוספתא פ"ב⁵⁸, ותו"כ קדושים פרק ב' ה"ה {פז ע"ד} ובראב"ד שם, ולהלן יח ע"ג {שו' 24-25}.

32-31: והתני היו לו חמש גפנים והוא בוערן וכו'. בוצרן (כי"ר)⁵⁹.

35-33: א"ר יוסי ואפי' תימא כאן וכאן בגמורות. כאן וכאן בשאינן גמורות⁶⁰ תמן

55 וכן הגיה לונץ, יט ע"ב שו' 6; שם, ציון ה. ולפי זה, אין כאן אלא פסקא ממשנתנו, שמתפרשת ונידונה בהמשך.

56 כלומר, וקצר את חציו הלח ואחר כך את חציו היבש.

57 בטופס ב': חולק, וכצ"ל. כלומר, שאם קצר חציו לח וחציו יבש, נותן פיהא מכל אחד ואחד, כמות ששנינו: "מודים חכמי' לר' עקיבה בזרע שבת... שהוא נותן פיהא מכל אחד ואחד", ושלא כדברי הגמרא לעיל, שו' 15: "חציו לח וחציו יבש אוף רבי עקיבה מודה", שנותן מן היבש על הכל. והדברים תמוהים בעיניי, איך העלה המקשה על דעתו סברא משונה כזאת.

58 הי"ד, עמ' 20. וראה תוכ"פ, עמ' 139, שו' 46 ואילך, שהאריך בְּעִינֵי וְצִיין לעצמו להלן עמ' 153, שו' 30).

59 וכן הגיה לונץ, כ ע"א שו' 9; שם, ציון יא. ולהמשך, "פטור מן הפרט ומן הערלה ומן הרבעי" (שו' 32), ראה תוכ"פ, עמ' 138, שו' 43.

60 רבינו מפרש כנראה כאן "בשאינן גמורות" – שאין הגפנים נטועות על ארבע אמות אלא פחות מכך, ואין עליהן שם כרם. אחרי שכתבתי, מצאתי כדבריי בתש"ק, עמ' 29, הע' 9, שפירש את הלשון שבאשגרה "ברם הכא אין עליה שכונת קברות" (בזיר נו ע"ד שו' 72, ועיין בתש"ק שם) – "כרם צפוף אינו כרם".

ברם בפאה, הוצאת בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות, ירושלים תשס"ד, עמ' 78, ד"ה כאן בגמורות, פירש הרב אלחנן כהן בשיטת הפ"מ: "כשבשלו כל צרכן. אם לא שייר חייב דאין דומה בצירתן כל כך עראי". ובד"ה בשאינן גמורות, פירש: "ניכר שבצירתן עראי ופטורות אע"פ שלא

כשביקש לאוכלן ענבים. ברם הכא כשביקש לעשותן יין עושה⁶¹. עיין לקמן נזיר נו
ע"ד שורה 5 מסוף העמוד⁶² ויומא מב ע"ב⁶³.

ה"ה

49: הלכה ה: תא"מ⁶⁴.

49-50: חזרו וחלקו ונשתתפו וקצרו חצי שדה בשותפות וחלקו אינו מפריש שבסוף
על חבירו שבסוף. וכו'. (וחלקו), (וחלקו אינו), ונ"ב: נמחק ע"פ כ"ד⁶⁵.

שייר" (שם). וכן פירש לונץ, כ ע"א, ד"ה בגמורות וד"ה בשאינן גמורות. ואמנם בביצה ס ע"א
שו' 4, אנו שונים: "השוחט את התרנגולת ומצא בתוכה בצים אע"פ גמורות" וכו'. ובתוכ"פ, עמ'
138, שו' 43, בפירושו לברייתא דלעיל שו' 31 ואילך, וכן להלן שם, עמ' 139, שו' 46, דן רבינו
בסוגיא שלנו ולא התייחס לעניין הזה של "גמורות" ו"אינן גמורות". ובתוכ"פ שו' 43 הנ"ל,
הוסיף על האוקימתא של ר' יוסי: "ולא עוד אלא שאינו מתחייב בפאה אלא אם בצר אשכול [!]
ראשון, וכבר אין לו אפילו כרם קטן (שהוא ה' גפנים)". ונראית כוונתו, אלא אם בצר אשכול
ראשון לעשותו יין, וכאן שהוא בוצר לאוכלו ענבים, כבר אין לו מכאן ואילך אפילו כרם קטן.
ועיין ברמב"ם, ה' מתנות עניים, פ"ד הכ"ב.

61 ראה מה שפירש בתוכ"פ, עמ' 138, שו' 44, על "שאם ביקש לשתותן יין והוא ששייר" (להלן שו'
38).

62 לשון הגמרא שם, שו' 5-6 מסוף העמוד: "א"ר יונה ולא דמיא תמן יש עליהן שכונת קברות.
ברם הכא אין עליה שכונת קברות". ופירש רבינו בתש"ק, עמ' 29, הע' 9, את הלשון "ברם הכא
אין עליה שכונת קברות" – "כרם צפוף אינו כרם". אף כאן נקט ר' יוסי בסיפא "לעשותן יין"
תחת "לעשותן עיסה", אגב "לאוכלן ענבים" של הרישא. ראה תש"ק, שם. וראה בהערה הבאה.
63 ביומא שם, שו' 26, ציין על "והכא את אמר מלא קומצו", ונ"ב: "כלומר, מלא חפניו. ועיין פ"א יז
ע"ג". ובוודאי נתכוון לסוגייתנו. והוא מה שכתב בתש"ק הנ"ל, הע' 9: "כי כן היא דרך הירושלמי
לתפוס באותו הלשון שהשתמש בו בחצי הראשון של המאמר". אף ביומא הנ"ל נקט בסיפא "מלא
קומצו" ולא "מלא חפניו", אגב הרישא שם: "תמן את אמר מלא קמצו בקמצו" (שם, שו' 25). ראה
פ"מ שם, כה ע"א, ד"ה והכא את אמר.

ורע שבתחילה רשם רבינו כאן בין ההפניות לנזיר ויומא: "וקדושין פ"א ס ע"א", וחזר ומחק.
ונראה לי, שכוונתו היתה למה שבא שם, סוף שו' 5 ואילך: "ר' ירמיה בעא קומי ר' זעירא הילך
כסף זה שתצא שדך לחירות. א"ל יצאת. שתצא שדך להבקר. א"ל לא יצאת". ובתחילה סבר
שנקט התלמוד ברישא "שדך" אגב הסיפא, ושוב חזר בו ומחק, לפי שהגיה שם, בריש שו' 5-6,
בטופס א': "עברך" תחת "שדך", ובטופס ב': "ש[פח]תך".

64 כי ציון זה מפסיק את המאמר באמצעו. ולונץ (כ ע"ב שו' 16) הקדים בשתיקה את הציון לתחילת
המאמר (כלומר, לפני "קצר חצי שדה בשותפות", לעיל שו' 47. והגיה שם: קצרו).

65 קרי: חזרו ונשתתפו וקצרו חצי שדה בשותפות, מפריש משלו שבסוף על חבירו שבסוף וכו'. וכן